

О. О. Микитенко

СВІТ МОВИ – СВІТ У МОВІ: ЗБІРНИК НА ПОШАНУ СВІТЛАНИ ТОЛСТОЇ

Етнолінгвистичка проучавања српског и других словенских језика: у част академика Светлане Толстој / Уред. П. Пипер, Љ. Раденковић. – Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, 2008. – 439 с. – (Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија ; књ. 3).

Третју книгу сериї «Сербська мова у світлі сучасних лінгвистичних теорій» – «Етнолінгвистичне вивчення сербської та інших слов'янських мов: на честь академика Світлани Толстої» – підготовлено Відділенням мови й літератури Сербської академії наук і мистецтв з нагоди 70-річчя визначного славіста, лінгвіста, дослідника слов'янської народної культури і фольклору, члена-кореспондента РАН, почесного академика Сербської академії наук і мистецтв Світлани Михайлівни Толстої, яка є, разом з академіком РАН М. І. Толстим, засновником школи російської етнолінгвістики – напряду, що упродовж останніх десятиліть став одним із найпотужніших і плідних у сучасній науці.

Авторський колектив збірника склали славісти з різних країн, зокрема Білорусі, Болгарії, Італії, Канади, Німеччини, Польщі, Росії, Сербії, Словенії, України, Франції, Чехії. Загалом представлено 35 наукових статей, які відбивають широкий спектр проблем сучасної етнолінгвістики, при цьому більша частина праць ґрунтується на сербському мовному матеріалі. Статті у збірнику надруковано сербською та російською мовами, прізвища авторів подано в алфавітному порядку.

Як зазначив у «Передмові» член-кореспондент Сербської академії наук і мистецтв Предраг Пипер, збірник пре-

зентує різні напрями досліджень у галузі етнолінгвістики не лише в Сербії, але і в інших провідних наукових центрах Європи.

Коротка вступна стаття доктора філологічних наук професора Л. Раденковича «Світ мови – світ у мові» окреслює основні етапи наукового шляху С. Толстої, у доробку якої, окрім праць з етнолінгвістики та вивчення слов'янської народної культури і фольклору, є також дослідження з морфонології, діалектології, лексикології та фразеології, про що промовисто свідчить бібліографія дослідниці (близько 700 позицій). Етнолінгвістична проблематика ввійшла в коло зацікавлень С. М. Толстої ще під час ознайомлення із живою народною традицією Полісся упродовж багаторічних експедицій (1974–1995) відділу етнолінгвістики і фольклору Інституту слов'янознавства РАН. Цій архаїчній культурній зоні було присвячено її вагомому монографію «Полесский народный календарь» (Москва, 2005), у якій авторка показала, як одна локальна традиція може бути ключем для розуміння багатьох важливих питань слов'янської народної культури¹. Функціонально-семантичний аспект аналізу, акцент на повноті значення слова, яке найповніше відкривається саме в обрядовому контексті, вивчення мови як картини світу продовжує остання монографія С. М. Толстої «Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе» (Москва, 2008). Дослідження народної культури Полісся заклало підвалини «Словника слов'янських старожитностей», концепцію укладення якого, тим самим можливості етнолінгвістичного підходу для завдань реконструкції традиційної духовної культури, було представлено в доповіді М. І. Толстого й С. М. Толстої на IX Міжнародному конгресі славистів у Києві в 1983 році. На сьогодні, як відомо, видруковано чотири томи цієї важливої праці, останній, п'ятий том, готується до друку. Слов'янська «нижча міфологія», народна демонологія – окремий аспект наукових зацікавлень С. Тол-

стої, яка, разом з колегами (насамперед з Л. М. Виноградовою), виробила принципи ідентифікації та опису міфологічних персонажів, була науковим редактором енциклопедичного словника зі слов'янської міфології (Москва, 1995, 2002). Цій самій проблемі було присвячено окремий випуск щорічника «Славянский и балканский фольклор» (Москва, 2000), відповідальним редактором якого є С. М. Толстая.

Різнібічні наукові зацікавлення ювілярки спонукали авторів збірника, з-поміж яких колеги й учні Світлани Михайлівни, представити статті надзвичайно широкої проблематики, які водночас об'єднував би загальний етнолінгвістичний підхід. Так, до аналізу пам'яток давньої писемності звернулися Й. Гркович-Мейджор (Новий Сад), М. І. Зубов (Одеса), А. Кречмер (Бохум-Відень), О. М. Младенова (Калгарі), ще раз засвідчивши значний дослідницький потенціал писемної спадщини Православної Славії (Slavia Orthodoxa) для реконструкції культурної та світоглядної парадигми. Етимологічний та семантичний аналіз на матеріалі діалектної лексики продовжено в статтях О. Л. Березович та К. В. П'янкової (Єкатеринбург), М. Белетич (Белград), Ж. Ж. Варбот (Москва), Д. М. Младенової (Софія), О. І. Якушкіної (Москва), І. Янишкової (Брно). Лінгвістичні дані яскраво демонструють взаємодію різних мовних рівнів, міждіалектних та міжмовних контактів, вплив народної етимології та мови фольклору тощо.

Відкриває збірник стаття Т. О. Агапкіної (Москва) «... Де птахи не долітають, де звірі не забігають (про один мотив східнослов'янських замовлянь)», присвячена одному з основних мотивів слов'янського поліфункціонального замовляння, а саме, мотиву вигнання хвороби. На підставі широкого компаративного аналізу варіантів тексту в різних традиціях та його згадках у писемних джерелах, а також у ритуальній практиці, авторка доводить південнослов'янське походження цього мотиву, яке, до речі, фіксується також в інших жанрах

південнослов'янського фольклору. Народна медицина є також у центрі уваги Т. В. Володіної (Мінськ) («Жіночі хвороби у народних уявленнях білорусів»), яка вдало поєднує етнологічний, лінгвістичний та фольклористичний дискурси для розкриття багатовекторного змісту традиційного світосприйняття. А. Л. Топорков (Москва), який також обрав заголовком предметом наукового розгляду («Осмилення слова в російських заговорах XVII–XVIII ст.»), звертається до текстологічного аналізу традиції, вирізняючи кілька її аспектів – технологічний, сакральний та аксіологічний, дія яких спричинила характерну, зокрема для північноросійської традиції, «глибоку рефлексію» щодо магії слова. Фольклорна текстологія розглядається О. Беловою та В. Петрухіним (Москва) («Коли Господь почивав... Дуалістична космогонія в світлі фольклорної текстології»). У контексті дуалістичних космогоній та народно-християнських вірувань аналізується один із мотивів легенди про створення світу. Мотив відпочинку під час творення розглядається на широкому слов'янському, зокрема українському, матеріалі в контексті сприйняття фольклорним нарративом книжної – біблійної – традиції. Народне християнство привертає увагу також А. Б. Мороза, який у статті «Святі слова. Мова святих у фольклорних агіографічних легендах» досліджує типові ситуації, пов'язані з вербальною дією святого (прокляття, благословення, прощання, найменування об'єктів ландшафту тощо), із чим пов'язується, зокрема, місцева топоніміка.

Деякі статті збірника побудовано на матеріалі традиційної календарної та родинної обрядовості. Явище народної термінології на широкому слов'янському матеріалі представила Л. М. Виноградова у статті «Народна термінологія, пов'язана зі звичаєм перерядження (східно- і західнослов'янська традиція)». Виходячи з того, що мова є одним із найголовніших джерел реконструкції змісту та функції обрядового дійства, ав-

торка докладно розглянула як загальні терміни, так і приклади характерної міфологічної лексики, що позначає «страшні» маски та окремі групи персонажів. Номінаційний бік обряду та його співвідношення із культурно-термінологічним рядом на матеріалі традиційної різдвяної обрядовості розглядає також М. Антропов («Білоруська етнокультура та південнослов'янський контекст: результативність порівняння»). Автор вирізняє два фрагменти білоруської традиції – Різдво та «ведмежі» дні/свята, які виявляються еквівалентними до певних південнослов'янських обрядових моделей. Існування в ритуально-обрядовій сфері певного термінологічного ряду, як слушно зауважує автор, сприяє не лише його консервації, а й, у разі виходу з живого побутування, пам'яті про обрядовозвичаєву практику. Хрестильній обрядовості присвячено статтю С. Небжеговської-Бартмінської (Люблін) «Узяли ми сокола, а принесли ангела. Про хрестильні обряди та вірування у Люблінській області». Ставлячи завдання реконструкції сценарію традиційного обряду хрестин, авторка докладно аналізує його структуру та розглядає пов'язані з ним фольклорні тексти та вірування. У цікавій статті О. В. Гури «Про смаковий код весілля» на матеріалі всіх слов'янських традицій ідеться про кодування через смакові категорії семантики, пов'язаної зі шлюбом і весіллям. У статті, що продовжує низку праць останніх років про роль смаку/їжі як коду в мові та культурі, зосереджено увагу на аналізі найбільш представленої у весільному обряді символіки «солодкого» та «кислого», що має загалом сексуальну конотацію. Продовжує тему «їжі» як культурного коду Г. І. Кабакова, яка в назву статті винесла російську приказку «Пусть выть уляжется, а лень привяжется». Авторка аналізує семантику діалектного російського терміна *выть*, що дозволяє побачити певні етнокультурні стереотипи, зокрема характерну для традиційної культури модель поведінки за столом, а також ставлення до праці, тим самим визна-

чити певні константи людського сприйняття часу, соціуму та потойбічного світу.

Слов'янська міфологія в порівняльному аспекті стала предметом цілої низки надзвичайно цікавих і проблемних статей. Якщо А. Лома (Белград) у ґрунтовній статті «Кривий вітер і звідки він подув (до витоків дуалістичного розуміння вітру й вогню в індо-європейських традиціях)» звернувся до широкого порівняльного аспекту традицій Славії – Балкан – Кавказу в синхронному та діахронному зрізах, то М. Менцей (Любляна) («Душі у вітрі»), спираючись на працю С. М. Толстої «Слов'янські міфологічні уявлення про душу»², зосередила свою увагу на широко представлених по всій Європі традиційних уявленнях про душу як повітряну субстанцію, також не обмеживши свої спостереження лише слов'янським контекстом. Л. Раденкович у статті «Душі, що блукають» розвинув тему відповідних народних уявлень переважно на матеріалі демонологічних переказів. Розглянувши назви міфологічних істот, відомих у слов'ян як нічні привиди, та з'ясувавши їх походження, автор дійшов висновку щодо загальнослов'янського характеру вірувань про блукаючі душі, зокрема ті, що з'являються у вигляді вогню чи світла. Ці уявлення пов'язують із передчасною чи насильницькою смертю, вони складають спільний фонд слов'янських демонологічних переказів, які розповідають про походження багатьох міфологічних істот.

На матеріалі балто-слов'янської традиції, слов'янської та балтійської міфології побудовано статтю М. Михайлова (Удине) «Щодо однієї прусько-словенської етнолінгвістичної паралелі: язичеське свято *kresze/krês*». Автор розглядає міфологічний персонаж *Kresnik* як імовірну іпостась бога-громовика, що його фіксує лише словенська традиція, та припускає, що етнолінгвістична паралель між пруським язичницьким святом *kresze*, зафіксованим в історичних документах середини XV ст., та словенським *krês*, мотив якого пов'язаний із вогнем,

є реалізацією того самого сакрального поняття в межах двох максимально віддалених міфологічних традицій.

Аналіз міфологічних персонажів у контексті ареальної етнолінгвістики продовжує стаття Г. А. Плотникової (Москва) «Демонологізація календарного часу на Балканах: “Тодоровий тиждень” та сезонні демони “Тодорці”». З’ясовується ареальний розподіл типів вірувань і обрядів, що побутують упродовж першого тижня Великого посту («Тодоровий тиждень»), відміченого символікою коня. Авторка докладно зупиняється на аналізі демонічних рис, притаманних образу св. Федора, які виявляють балканослов’янська та румунська традиції, пояснюючи це високим ступенем міфологізації добового, сезонного та календарного часу в народній традиції балканського Подунав’я. Аналіз категорії «біологічного часу» розкриває М. Івич (Белград) у статті «Як сербські мовні дані виявляють понятійну категорію “біологічного часу”». Відомий науковець звертається до досвіду С. М. Толстої, яка вирізняє критерій “біологічний / історичний час”³, і на підставі граматичного й семантичного розгляду сербського мовного фактажу підтверджує теоретичне та практичне значення такого класифікаційного принципу.

Широкі можливості етнолінгвістичного аналізу для розкриття поетики фольклорного тексту яскраво демонструють статті П. Пласа (Гент) «Короткі апотропеїчні тексти з вовком у західно-південнослов’янській народній традиції: поетика і прагматика» та І. А. Седакової (Москва) «Страждання св. Неділі в народних баладах болгар та македонців: етнолінгвістика і фольклорна поетика».

У деяких статтях етнолінгвістичний аналіз тексту є передумовою виходу на рівень культурно-антропологічного розгляду, де увага зосереджується на світоглядних етнокультурних моделях. Аксіологічний аналіз культури, запропонований у статті Є. Бартмінського (Люблін) «Які цінності беруть участь у формуванні мовної картини світу слов’ян?», покликаний

сприяти реалізації дослідного проекту «Культурно-мовна картина світу слов'ян та їх сусідів», який було представлено на XIV Міжнародному конгресі славистів (Охрид, 2008). Для польського культурно-мовного кола автор «Словника народних стереотипів та символів» (SSiSL) пропонує 75 концептів (Дім, Європа, Людина, Свобода, Демократія, Прогрес тощо), релевантних, на його думку, для порівняльних когнітивних досліджень у різних традиціях та в безпосередньому зв'язку мовно-культурних конотацій.

Традиційний погляд на норму поведінки та її порушення досліджує А. Байбурін (Санкт-Петербург) («Правила порушення правил»). Справедливо вважаючи нормативну сферу сутністю культури, автор вирізняє її експліцитну та імпліцитну форми. Якщо перша виражається в певних мовних формулах (заборонах або рекомендаціях), то друга є ніби «розчиненою» в повсякденному житті й існує тому, бо «так заведено». Автор зупиняється на розгляді порушення таких норм, як небажаність повернення у вихідну точку із середини шляху; дарування або позичання гострих предметів; звичай не передавати сіль за столом, деяких інших прикладах, аналіз яких перекоонує, що з часом у соціумі формується «інша» норма – порушення традиційних правил, яка засвідчує сталість загальної традиції поведінки.

Досвід сучасної культурної антропології та семіотики продовжує Т. В. Цив'ян (Москва) у статті «На сонячну тему», у якій відомий лінгвіст звертається до аналізу міфологеми *сонце*, розглядаючи її в ракурсі «мерехтливої міфології» на матеріалі двох літературних прикладів. Дослідник вважає, що у своїй творчості автор – свідомо чи несвідомо – звертається до етнокультурної моделі світу, набирає з цього запасу, але й повертає традиції сюжети та образи. Отже, можна говорити про своєрідну «мерехтливу міфологію», що складається з окремих слів – фраз – формул тощо, і яку можна побачити

в таких текстах, які не мають жодного стосунку до суто «міфологічних». Автор демонструє свою думку на прикладі сюрреалістичних віршів російського поета першої еміграції Бориса Поплавського (1903–1935) та нотаток до *петербурзького тексту* з архіву відомого російського філолога В. М. Топорова (1928–2005).

У статті Е. Анастасової (Софія) «Пострадянський фольклор і ідентичність у Бессарабії» порушується проблема локальної ідентичності в сучасних умовах транзиції, яку автор на матеріалі власних спостережень автора (1999–2005) у рамках проекту болгарського фонду з дослідження культурної взаємодії та експедиції кафедри археології та етнології Одеського державного університету розглянута на прикладі с. Мирне Одеської області, у якому проживають 70 % старовірів. Намагаючись дати відповідь на питання, яким чином «відбувається розвиток етнічного та релігійного самоусвідомлення в мультиетнічних поселеннях Бессарабії», як «співвідносяться традиційна культура, соціалістична спадщина та політика нової української держави в побуті та наративах місцевого населення», авторка аналізує притаманні регіону процеси етнічної консолідації, які виражені в етнонімі *бессарабка* та опозиції *Бессарабія – не є Україна*. Для вербальних наративів, які авторка вважає «пост-радянським фольклором», характерна певна міфологізація минулого із домінуванням концептів «хазяїн» та «порядок». Цікава й проблемна стаття викликає водночас певні застереження, актуальні також з погляду існування подібних процесів в інших регіонах. З огляду на це, на нашу думку, навряд чи коректно стверджувати, що Україна «проводить агресивну національну кампанію», і не враховувати вплив інших чинників, зокрема російських ЗМІ на Півдні України, на формування світоглядних стереотипів. Авторка, можливо, умисно оминула увагою досвід української науки з проблеми ідентичності, широко залучивши натомість сучас-

ні європейські дослідження, загостривши тим самим проблему і представивши «погляд з боку».

Нарешті, можна виокремити блок статей, що висувають питання про розширення меж етнолінгвістичного аналізу, залучення його методики до вирішення інших актуальних проблем дослідження – вивчення етнокультурної моделі сучасного міста (П. Пипер, Белград, «Про урбану етнолінгвістику»), розвитку лінгвофольклористики (О. Т. Хроленко «Становлення й перспективи кроскультурної лінгвофольклористики»), а також вирізнення етносинтаксису як лінгвістичного напрямку (М. Радованович, Новий Сад, «До систематизації лінгвістичного знання: один образ етнолінгвістики – етносинтаксис»).

Без перебільшення можна стверджувати, що збірник «Етнолінгвістичне вивчення сербської та інших слов'янських мов: на честь академіка Світлани Толстої» за проблемністю, теоретичним значенням, широтою аналізу, новизною висловлених думок, просто надзвичайно цікавим викладом матеріалу тощо став подією як для етнолінгвістики, так і загалом для славістичної науки. Його упорядники та автори гідно вшанували ювілей своєї колеги, друга та вчителя – Світлани Михайлівни Толстої.

¹ Гаврилюк Н. К. Про комплексне етнолінгвістичне вивчення поліського народного календаря і пов'язаних із ним традицій // Слов'янський світ. – К., 2008. – Вип. 6. – С. 257–269.

² Толстая С. М. Славянские мифологические представления о душе // Славянский и балканский фольклор: Народная демонология. – М., 2000. – С. 52–95.

³ Толстая С. М. Многозначность и синонимия в общеславянской перспективе // Южнославенски филолог. – 2006. – LXII. – С. 17–29.